

AZ ÓKORI EGYIPTOMI NEVELÉS.

Még alig száz éve, hogy felfedezték és tudományosan megfejtették az első és legprimitívebb elemeket, melyek két új tudomány-ág: az egyiptológia és az assziriológia megállapításához vezettek és ma már alig van az emberiség általános kultúrtörténetének egy ága is, amelyben az egyiptomiak, valamint a babiloniaiak és asszírok szelleme csodálatraméltó teremtő erejének és hatalmas elevenségének a nyomait nem fedezhetnők fel.

A tudósok szellemi ereje a hieroglifák és ékirások holt betűit új életre keltette és ezek bevezettek bennünket a több, mint kétezer év óta a feledés homályába merült népeknek és időknek a szellemi életébe. Sőt ma már odajutottunk, hogy e népek lelki életét is felfoghatjuk és kutatni iparkodunk ama formális elemeket, amelyeken az ő gondolkodásuk felépült. Még arra is törekszünk, hogy kikutassuk azokat a törvényeket, amelyeknek feladata volt a népnevelés vezető motívumát meghatározni és amelyeknél fogva nemzetük haladásáról normatív módon gondoskodtak. Végre keressük ama logikai, étikai és eszthetikai alaptörvényeiket, amelyek alaposzlopai annak a racionális pedagógiának, amely épen olyan fontos az egyén, mint az egész nemzet szellemi fejlődése szempontjából. És ezen az úton arra a meglepő eredményre jutunk, hogy az ókori Keleten — az egyiptomiaknál s a babiloniaiaknál egyaránt — már a kultúrális élet első felcsillanása idejében a népnevelésről oly nagy mértékben gondoskodtak, amint ezt különben ily korai időben az ókor egy népénél sem találhatjuk. Mint legfőbb és legszebb cél a gyermeki lélek racionális fejlődése lebegett szemeik előtt s ennek az élet minden körülményei közepette iparkodtak megfelelni s ennek a törekvésnek voltak alárendelve nevelő- és tanító-intézményeik.

E helyen nem szándékom messze kiterjedő theoriákkal foglalkozni; értekezésemnek az sem feladata, hogy a rendelkezésünkre álló anyag kritikai megrostálását végezze, hanem sokkal inkább arra törekszem, hogy bepillantást nyújtsak a műemlékek és felirataik gazdag tartalmába, amennyiben ezek az ókori Kelet nevelő és tanító intézményeivel kapcsolatosak. Természetes, hogy e téma kifejtése közben a nép-jellem, esetleg vallási és egyéb kultúrális viszonyok esetelésétől sem vonhatjuk ki magunkat; sok esetben épen ezek az egyedüli források, amelyekből a tárgyalandó problémához az anyagot merítjük.

*

Az egyiptomiak vidám, derült kedélyűek voltak és az élet örömeit szívvel-lélekkel tudták élvezni. «Ragyogjon a vidámságtól az

arcod, amíg csak élsz; elhagyta-e egy ember is a koporsóládáját, miután belefektették?» Ez a bölcs *Ptah-hotep*¹ tanítása a Kr. e. harmadik évezredben.

Életszabályuk, melyet lakomákon és ünnepélyeken is előadtak, így hangzik:² «Ne felejts el vidám szívvel derülten élni És kövesd szived sugallatát, amíg csak élsz! Tégy fejedre myrrhát, öltözz finom lenruhába, S kend magadat Isten igaz csodaadományával! Ékesítsd magad, amilyen szépre csak tudod És ne engedd szived csüggedni! Kövesd szivedet és örömeidet, Amíg csak élsz a földön! Ne aggaszd szivedet, Amíg el nem jön hozzád a panasz napja. De az, kinek szíverése elállt, nem hallja a panaszt, És az, ki a sírban fekszik, nem részes a gyászban. Ragyogó arccal ülj örömnapot És ne maradj csöndben; Mert senki sem viszi magával javait, És senki sem jön vissza, ki már eltávozott.»

Ez az élet élvezetéről szóló tanítás későbbi fogalmazásban így hangzik:³ «Élvezd életedet, amíg csak tudod, mielőtt szived megszűnnék lüktetni; a halál napja elérkezik, még mielőtt gondoltál volna rá, s akkor minden jajveszékélés és minden áldozat hiábavaló, azok már többé a halottnak az életet visszaszerezni nem tudják. Minden kincset, amelyet itt szereztél, el kell hagynod; minden, amit a földön építsz, ledüledezik, csak az örömeiket, amelyeket élveztél, birtokolhatod igazán. És még egyet érhetsz el, ami sohasem vész el nyomtalanul: adj kenyeret annak, akinek semmije sincs, és szerezz magadnak jó hírnevet az utókor előtt örökre.» Később úgy is formulázták: «Együnk és igyunk, mert holnap már úgy sem leszünk.» De azért jámborok és istenfélők is voltak. *Ptah-hotep* így szól hozzájuk: «Ha nagy ember lett belőled, holott előbb alacsony sorsú voltál; ha kincseket gyűjtöttél, holott előbb nyomorúságban voltál és ennek kö-

¹ *Ptah-hotep* nagyvezér volt *Assa*, ötödik dinasztiai király idejében (tehát Kr. e. 2800-ban). Neki tulajdonítják ama könyvnek a szerkesztőségét, mely a didaktikus irodalom legrégebb példányainak egyikeként szerepel és a tudományban a «Papyrus-Prisse» név alatt ismeretes, mert Prisse francia archeológus volt az, aki ezt a fontos okmányt Thébában megszerezte és a párisi Bibliothèque Nationale-nak adta át.

² Találtatott *Entef*, XI. dinasztiai király (tehát Kr. e. XXI. századbeli) király sírjában; a leideni múzeumban őrzött feliratok egyikében is fordul elő. V. ö. *Maspero*, Études égyptiennes, 178; Ad. *Erman*, Aegypten II. 517 és *Mahler*, Ókori Egyiptom, 71.

³ Találtatott Thébában *Nofer-hotep* sírjában, tehát a Kr. e. XVI. századból való. V. ö. G. *Maspero*, Études égyptiennes, 172; Ad. *Erman*, Aegypten, II. 518; továbbá: W. Max *Müller*, Die Liebespoesie der alten Aegypter.

vetkezéiben városodnak legelőkelőbbje vagy, és ha az emberek gazdagságodról ismernek és te hatalmas úr vagy: ne engedd, hogy szíved gazdagságodban elbizakodjék, mert Isten ennek a létrehozója. Ne vesd meg felebarátodat, ki olyan, amilyen te magad voltál, hanem bánj vele, mint magadhoz hasonlóval!»

Az ó-egyiptomi lélek egyik legszebb vonása az *irgalom a szerencsétlennel szemben*. Az istenekhez fohászokdni, a holtakat tisztelni, az éhezőknek kenyeret, a szomjazóknak vizet, a mezitelennek ruhát adni, ez volt az egyiptomiaknak legnagyobb és legszentebb kötelessége. «Gondolj arra a napra, amikor el kell vándorolnod azon országba, Melynek küszöbéről senki sem tér többé vissza. Jól fogsz járni, ha igazságosan éltél; Légy azért igaz és gyűlöld a rosszat, Mert aki az igazat szereti, áldott léssen. Gyáva és hős, egy sem kerül el a sirt, Koldús és gőgös, mind egyenlő léssen. Azért adj bőségesen, amint illik. Szeresd az igazat és Izisz megáld és boldog öregséget ad osztályrészüd.» Ilyen tanításokat oltottak az egyiptomiak gyermekeik lelkébe már olyan időben, amely a mi időszámításunkat körülbelül 4000 évvel előzi meg.

Becsvágy és büszkeség is jellemző tulajdonságaik közé tartozott; mindenki azon fáradozott, hogy társait felülmúlja és már az iskolában fölköltötték a gyermek lelkében azt a becsvágyat.

A férj és feleség közti viszony mindig szíves, benső volt. Milyen gyöngéd kötelékek fűzték egybe a házaseleket, azt abból is látjuk, hogy az ábrázolásokon a férfi képe mellett mindig felesége is megjelenik. Mindenütt a legnagyobb tiszteletben részesül a «szeretett hitves», a «ház úrnője».

«Ha feleséget veszsz magadhoz, tápláld, ruházd, lásd el ékszerekkel és bánj vele a legnagyobb gyöngédséggel; soha ne légy vele szemben durva, mert az asszony a legfőbb jó, amelyben a földön részed lehet.» Így tanították a házastársi kötelességre Egyiptomban már Ptah-hotep idejében, tehát Kr. e. XXVIII. században.

A bölcs mondások és életszabályok mindig arra intenek, hogy az asszonyt jókedvben kell tartani, nem szabad fölötte hiábavaló parancsokkal zsarnokoskodni, hanem mindig barátságosnak kell vele lenni. «Bölcs férfi nem hoz pörpatvart a házába», ez *Enci* bölcs mondásainak egyike.

De amennyire tisztelik és becsülik a nőt, mint háziasszonyt és anyát, olyan veszedelmesnek tartják mint szeretőt, házasságtörőt és mint örömlányt. A polgárias rendszeret, a tisztesség és törvényszeretet fanatizmusa valósággal fellázad ellene; demonnak, ördögnek tekintik, mert a rossz asszonyok elcsábítják a legjobb férfit is. De a férfira is rótt kötelességeket a tisztességerzet; neki is kellett törőd-

nie jó hírnevével, kerülni kellett a rossz társaságot; iszákosnak, után csavargónak, asszonyok után szaladgálónak nem volt szabad lennie. Korán, legényéveiben megházasították. Mitsem vetettek meg a felsőbb osztályok annyira, mint ha a fiatal emberek szabad, kicsapongó nőkkel érintkeztek. «Óvakodjál az olyan kívülről jött nőktől, akiket nem ismernek városukban. Aki böles, mondjon le a velök való érintkezésről és nősüljön meg fiatalságában, egyrészt azért, mert az ember legnagyobb vagyona a saját háza, másrészt azért, mert hiteselekeded hozzád hasonló fiúval fog megajándékozni.»

A gyermeket a legnagyobb áldásnak tekintették és az egyiptomiak családi életének legvonzóbb oldala a szülők és gyermekek kölcsönös viszonya. Épen ezért tudták családi életüket is olyan kellemessé tenni, amilyen egy ókori népé sem volt. Különösen nagy volt a fiú tisztelete és szeretete anyja iránt. Iratlan törvényképen érvényesült ez a tisztelet és hódolat már a legrégebb időktől kezdve, és aki ezt megszegte, közmegvetés tárgya lett. «Amit anyád tett érted, — mondja *Enei* böles tanításaiban — azt sohasem szabad elfelejtened. Sokáig nehéz teherként viselt szíve alatt, végre hónapjaid beteltével világra hozott tégedet. Aztán hátán hordozott és emlőjét három éven át szádba dűgta. Tisztította pelenkádat és sohasem utálta meg. És mikor iskolába adtak, akkor naponta ott volt tanítódnál házából hozott kenyérral és sörrel. Tartsd szemeid előtt születésednek bajait és minden cselekedetedben irányító legyen az, amit tett érted anyád, nehogy Istenhez emelje karjait, mert a jó Isten meghallgatná őt.» Anyjától és nem apjától vezette le származását az egyiptomi ember és épen nem ritkaság, hogy valamely sírkövön az elhunyt feleségének képe mellett megtaláljuk anyját is, míg az atya képe hiányzik.

Rendkívüli gondot fordítottak a gyermekek nevelésére és tanítására; ebben ismerték fel népeletök előmozdításának egyetlen eszközét. Erényt, könyörületeséget és igazságot csepegtettek az ifjúság lelkébe, tanításuknak főcélja a jó modor és az istenfélelem volt. Az első nevelést természetesen anyjától nyeri a gyermek. A tulajdonképeni gyermekkort, amelyben a gyermeket csakis mindenféle játékkal foglalkoztatták, életének már a negyedik évével befejezettnek tekintették; az úgynevezett iskolai kötelezettség ideje következett. Itt az iskolában olvasni, írni és számolni tanították a gyermeket, de torna- és úszási gyakorlatokra is nagy gondot fordítottak.

Ez az olvasás és írás az ókori egyiptomiaknál korántsem volt oly egyszerű és könnyen elsajátítható. Mert habár már a legrégebb piramisszövegek írása jól megfontolt ABC-én alapszik, mégis az egyes szavakat soha vagy csak a legritkább esetekben írták fonetikailag, hanem ideogrammok segítségével, azaz a szót mindig a fogalomje-

gyével fejezték ki, melyet azután még fonetikai olvasása szokott volt követni. Minthogy ily módon különféle jeleket kell tekintetbe vennünk, melyeknek betű-, szótag- vagy szóértéke van, soknak azonban szó- és szótagérték felel meg és azonfelül még olyan képeket is kell szemügyre vennünk, amelyek tulajdonképen csak mint determinatívumok (fogalomhatározók) jönnek tekintetbe, úgy legalább félezer különféle jelet kellett fejben tartaniok, hogy a legegyszerűbb szövegeket is olvashassák; ha azonban nagyobb jártasságot akartak elérni az olvasásban, akkor legalább is 4000 jelnek az ismeretével kellett rendelkezniök. E jegyek két főosztályba sorozhatók: 1. Fonetikai vagy hangjegyek; 2. Ideográfikus vagy fogalomjegyek. A hangjegyek újra két csoportba oszthatók: 1. betűk; 2. szótagjelek, melyek vagy hangértékük kíséretében, vagy anélkül fordulnak elő. A fogalomjegyek szintén két csoportba oszthatók:

1. *Ideogrammok*: fogalomképek. E jegyek önállóan, betű- vagy szótagjegyekben kifejezett hangérték nélkül lépnek fel; magukban hordják már azon szó kiejtését is, melynek ideogrammjai.

2. *Determinatívumok* vagy fogalomhatározók. Ezen jegyek mindig a betűkkel vagy szótagjegyekkel kiírt szók végére kerülnek s csak szómagyarázó szerepük van, de sohasem ejtendők ki, minthogy azillető szó kiejtése, hangzása már betűkkel vagy szótagjegyekkel előbb jelezve volt.

Az egyiptomi írásban eszerint a következő módokon írható le egy szó: 1. betűkkel s fogalomhatározóval vagy anélkül; 2. szótagjegyekkel hangértékkísérettel vagy anélkül és fogalomhatározóval vagy anélkül; 3. betűkkel és szótagjelekkel, fogalomhatározóval vagy anélkül; 4. fogalomképpel hangjegyek kísérete nélkül.

Természetesen az írás sem volt egyszerű, és ernyedetlen szorgalom s az intelligenciának magasabb foka kellett hozzá, hogy az olvasáshoz és az íráshoz szükséges jeleket elsajátíthassák. Tehát az az egyén, aki az ókori Egyiptomban olvasni és írni tudott, teljes joggal tarthatott igényt a «művelt» jelzőre. És tényleg látjuk is azt, hogy már a régi birodalom első dinasztiai szereplésének idején a nép az írás fejlődésének következtében két osztályra oszlott, azaz: írni tudókra és olyanokra, akik az írás mesterségéhez nem értettek, vagy a művelt és a nem művelt osztályra. Míg a legrégebb egyiptomiak csak két társadalmi osztályt különböztettek meg, t. i.: egy földesurakból és harcosokból álló uralkodó és egy kézművesekből és parasztokból alkotott szolgáló osztályt, addig a régi birodalom kezdetén — kb. a második dinasztia végén — e két osztályhoz még egy harmadik fejlődött, amely az írnutudókat foglalta magában; ennek következménye az lett, hogy a nemzet két nagy csoportba tagolódott, ú. m.: a műveltek és a nem műveltek csoportjába.

Mily nagy értéke volt Egyiptomban a jól nevelt és képzett egyénnek. eléggé világosan mutatja az a tény, hogy azt a fiút, aki magasabb szellemével tünt ki és így a jövőre szép reménnyel kecsegtetett, játékban és szellemi munkában a királyi gyermekek társává tették. Végre odajutottak, hogy a művelt íródeák a régi kerületi nemességét, mint műveletlen és tudatlan tömeget megvetette, mert a kitünően képzett és írásban jártas egyén előtt a legnagyobb tisztelet és méltóság útja is nyitva állott. A király is kitüntette kegyével az ilyent, mert a népnek a felvilágosítója volt és továbbképzésükre udvarában otthont teremtett, melynek középpontja az udvari iskola és könyvtár volt. A «királyi íródeák» és a «szent íródeák» (Hierogrammateus) oly tiszteletbeli címek voltak, amelyeket a legfőbb állami hivatalok viselői sem tartottak rangjukhoz méltatlanoknak. Urchuru-t, Nofer-ar-ka-ra-nak (az] V. dinasztiai királynak) az unokáját a feliratok a következő címekkel tüntetik ki: «a palota királyi íródeákja, a tudós, az írás mestere, aki a Fáráo házában minden íróra nézve vezető fáklyaként szerepelt.» A királyi gyermekeket is bevezették a tudomány- és műveltségbe. A királyi hercegek házában az élén állott egy nevelő, akinek kötelessége volt a hercegek testi jólétéről és szellemi fejlődéséről gondoskodni.

Mindenütt, életszabályaikban és bölcs mondásaikban kifejezésre juttatják azokat az előnyöket, amelyekben az íródeáknak, mint a műveltség hordójának része van. Már *Plah-hotep* arra tanít, hogy a tudóst tudománya elégíti ki. *Enei* pedig arra figyelmeztet, hogy a hivatott íródeáknak minden életpálya nyitva áll és minden kívánsága teljesül. És miközben *Duauf* fiát udvari iskolába kíséri, feltárja előtte a tudomány és a műveltség nagy értékét s így szól hozzá: «A paraszt már születésétől fogva nyomorog, a munka és a verés jutalma egész életén keresztül; a kovács egész életét műhelyében tölti, ujjai feketék, mint a krokodilus bőre, maga pedig piszkos és bűdös, mint a halikrák; a kőfaragónak nehezebben kell dolgoznia, mint a földművesnek, az ő szántóföldje keményfa vagy kő és munkaideje sokszor belenyúlik az éjszakába. De egy társadalmi osztály sincs, amelyet nem kormányoznak, egyedül az íródeákok köre az, amely maga kormányoz. Ez maga fejedelmi állás, írószközök és könyvtékercsek tekintélyt és gazdagságot hoznak. Thoth, az istenek íródeákja, segítséget nyújt gyermekeinek, ha szorgalmasan tanulnak. Szíved egyedüli vágya legyen tehát a könyv, azt szeresd, mint anyádat. Semmi sincs, ami őket felülmúlná.»

A szellemi arisztokrácia sehol sem részesült olyan tiszteletben, mint Egyiptomban. Itt, ahol a szegény gyermek a gazdag sarjadékával együtt, egyformán részesült fegyelemben és bölcs tanításban, «már

korán nyert táplálékot az ifjú lélekben az önbecsülés szunnyadó szikrája és korán felébresztették a versengést a fiúk közt. A szegény ember okos fia remélhette, hogy tudásával magas hivatalok létrájára felkapaszkodhatik, mert életkörülmények és származás nem volt akadály; hacsak az ifjú szellemi tevékenysége a jövőben szép reményekkel kecsegtetett. Ilyen értelemben nem volt kasztkényszer; származása és rokonsága nem akadályozta az okos ember pályájának emelkedését.¹ Gyakran olvashatók valamely elhunyt nemesember sírkövén a következő egyszerű, de felemelő szavak: «Elődei ismeretlenek voltak.» Ha fel tudott kapaszkodni a szellemi létrán, akkor polgártársai tisztelték és becsülték és új társadalmi helyzetével járó rendi emelkedése szüleire is átszármazott. És «amíg a szegény tanulatlan, akinek nevét senki nem ismerte, hasonló nehezen megrakott számrához, amelyet az írődeák hajt, addig a szerencsés, aki a tudományt szívébe fogadta, minden munka fölé emelkedik és bölcs vezetővé lesz.»²

A tanulóról való nézetüket híven tükrözi vissza a hárfásról szóló költemény, mely az egyiptomi irodalom hanyatlásának korából való és demotikus írásban maradt reánk: «A tanulásban fontos dolog az ismétlés. A szavak elmondása nem ér semmit, ha úgy történik, hogy az illető nem tudja, vajjon tanult-e valamit, vagy sem; fecsegőhöz hasonlít, kinek van ugyan esze, de nem tud találoán válaszolni, vagy bolondhoz, kinek birtokában van egy könyv, melyben minden bölcsesség bennfoglaltatik; aki azonban nem tud olyat énekelni, mi örömet szerezne. Csak egyet tud, azt, hogy: ehetném, ihatnám! Nincs-e valami ennivaló?»

Ha a tanulók az írás titkaiba már be voltak avatva, akkor mintákat másoltak, hogy ezáltal egyfelől a szép- és a helyesírásban, másfelől a stílusban gyakorolják magukat. Gyakran olyan mintákat választottak, amelyek a tanuló művelődését is előmozdították. Nem ritkán bölcs mondásokat és illemszabályokat kellett a tanulónak lemásolnia. Különösen említésreméltók a didaktikus levelek, amennyiben ezek az új birodalom irodalmának körébe betekintést engednek. Egy tanuló ír a mesterének és ez feleletében oktatást ad a stílus szép formájáról, amelyet használnia kell. Néha meg is mutatja, hogyan kellett volna a tanulónak írnia, és ezen célból egész szakokat ismételt meg levelében a helyes stílus formájában. «Leveled elérkezett hozzám, midőn ép sétalovaglást akartam tenni. Örültem és újongtam rajta; de az örömem nem tartott sokáig sajna,

¹ H. Brugsch: Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen.

² Brit. Mus: Papyrus Anastasi. V. : 10, 8. — Zeitschrift für ägypt. Spr. 1880, p. 96.

mert közelebbi vizsgálat után azt találtam, hogy sem dicséretre, sem rovásra nem érdemes. A te mondataid ezt és amazt összekeverik; minden szavad kifordított és nem fejezi ki azt, amit tulajdonkép akarsz. Olyan levél ez, amely csak sok ponttal és nagy szavakkal van megterhelve. Ami a nyelvedről jön, az nagyon gyenge, a szavaid nagyon zavarosak; te hozzám jössz zavarokba burkolva és helytelen-ségekkel megterhelve.»

A IV. dinasztia idejében, tehát kb. 3100-ban Kr. e. előtt nem volt állás az állam szolgálatában, amelynek az első és elengedhetetlen foka az írnoiki tisztség nem lett volna, viszont nem is volt egyén az állam legmagasabb szolgálatában; aki, még ha hercegnek is született, nem mint egyszerű írnok kezdte volna pályafutását. Egyiptomnak első nagy szellemi virágzása a IV. és V. dinasztia idejében ennek az új társadalmi osztálynak volt a műve.¹

De nagy gondjok volt az egyiptomiaknak az erkölcsen, gyakorlati életbölcsesség és ildomos magaviselet tanítására is. El kell mernünk, — mondja Brugsch² — hogy az egyiptomi ember gyermekei nevelését és tanítását nagyon a szíven viselte. Ebben látták nemzeti életük fejlődésének egyetlen eszközét, evvel vélték az erkölcsi tökéletesítés feladatát teljesíthetőnek, melyet a Gondviselés láthatólag az ő kezükbe tett le. «Légy szorgalmas, mert az olyan embernek, aki sokat lustálkodik, nincs becsülete. Ne légy toladó és tapintatlan. Ne lépj felszólítás nélkül másnak a házába. Hallgasd el azt, amit felebarátod házában láttál és ne beszéld el künn másnak. Légy beszédedben óvatos, mert az ember nyelvén hordja romlását. Evés közben viseld magadat illedelmesen és ne tömd mohón magadat. Sohase feledkezzél meg a tiszteletről és ne ül le addig, míg az, aki náladnál idősebb vagy magasabb állású, le nem ült.»³ Ilyen tanításokat csepegtettek a gyermek lelkébe, már legzsenyébb korától fogva.

Az iskola fegyelme szigorú volt. Az oktatás korán reggel kezdődött meg és tartott délig. A hosszú alvást nem tűrték, finom étel-ekhez sem szoktatták a tanulót, elégedjék meg annyival, amennyiből jól lakhatik: három kenyeret és két korsó sört számítottak minden tanulóra naponként. A kihágást szigorúan büntették, sőt sokszor a botbüntetéshez is fordultak. «Az ifjú fülei a hátán vannak és ő hallja, ha őt verik.»⁴ Nagyobb vétkeket még fogsággal is büntettek. Mint a leghathatósabb nevelési eszközt azonban a pedagógusok mindenkor a

¹ H. Schneider: Kultur und Denken der alten Aegypter, p. 39.

² Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen, p. 25.

³ Mariette. Les papyrus égyptiens de Boulaq. Paris, 1872—77.

⁴ Papyrus Anastasi. V.: 8, 6.

fedést és buzditást alkalmazták, amelyeket nem nagy időközökben — néha napjában többször is — mértek a tanulóra. A Brit. Mus.-ban őrzött Papyrus Anastasi értesít bennünket olyan erkölcsi utasításokról:

«Öh tanuló, ne légy tunya, különben megbüntetnek. Ne táplálj szívedben elérhetetlen vágyakat, különben tönkre mész. Szorongasd a könyvet kezvedben, olvasgass belőle és kérj tanácsot attól, aki többet tud náladnál. Munkálkodj és légy ernyedetlen. Ne lustálkodj egy napon sem, különben megvernek, mert az ifjú fülei a hátán vannak és ő hallja, ha őt ütik. Hallgass arra, amit én mondok; ez csak javadra fog szolgálni. Ha nem tudsz valamit, ne röstelkedj kérdéseiddel másokhoz fordulni. Hadd hallja szíved szavaimat, hisz azok csak üdvet hozhatnak neked.»¹

Az úgynevezett *elemi iskolák* mellett, amelyekben mindenki az olvasás, írás és számolás alapelemeit elsajátította, voltak *magasabb szakiskolák* is az egyiptomiaknak, amelyekben az ifjú határozott jövő életpályájára előkészült. A közigazgatás minden nagyobb osztályának is megvoltak maga tanfolyamai, amelyekben a hivatalnoki kar fiatalabb nemzedékét nevelték. Az, aki *tudományos* pályára akart előkészülni, aki tehát egykor a tudósok sorába kívánt beállani, az úgynevezett *írócék-iskolába* küldetett, amelyben nem csupán az íráshoz és a nyelvhez szükséges filológiai törvényeket sajátíthatta el, hanem jártasságra tett szert a filozófiában, theológiában, matematikában, asztronómiában, orvosi és jogtudományokban, úgyhogy ezt az iskolát cél tekintetében bátran a mi egyetemeink mellé állíthatjuk. Sőt rendelkezésükre állottak bizonyos *katonai iskolák* is, amelyekben az előkelő származású gyermekeket katonatiszteknek képezték ki. Mégis szabadságukban állott egyik iskolából egy egészen más hivatású iskolába átlépni; így tett pl. Bekenchons, Amon Isten főpapja, aki csak a katonai iskola elvégzése után lépett a papi pályára.

Már régi időktől fogva ápolták és gyakorolták Egyiptomban a tudományokat és ezt oly ihlettséggel tették, mint amilyennel mi egy más nemzet történetében se találkozunk. Sehol sem találjuk hasonmását azon tiszteletnek és becsülésnek, amellyel itt a tudósokat illeték. Hogy ez a tudomány iránti szeretetből, magáért a tudományért, vagy pedig — mint Erman² mondja — azon hatalom kedvéért történt, melyet a tudomány az életben a műveltnék a tudatlan tömeg felett kölcsönzött, nekünk ma teljesen mindegy lehet. Az igaz, hogy a tudomány ápolása a tudósnak roppant sok előnyt és anyagi hasznot is hozott; hogy ez azonban egyáltalában így lehetett, ez maga is

¹ Papyr. Anastasi, V.: 8, 1 ff.

² Erman: Aegypten, II. 443.

megfigyelésre érdemes és méltó. És így némely mondat, melyet mi Anastasi papyrusában vagy pedig a papyrus-Sallier-ben erre vonatkozólag olvasunk, még manapság, a XX. században, az államvezetőknek is anyagot adhatna a gondolkodásra. «Szeresd a tudományt mint egy anyát, mivel nincs más, mi a tudomány fölébe érne.» «A tudós állása fejedelmi állás, írószere és könyvtekerese gazdagságot és kellemességet hoz.» «A tudós jóllakik az ő tudományával; a király birtokából mindazt szállítják, amire szüksége van.» «Aki bölcs, az maradjon hű a tudományhoz és imádkozzék szorgalmasan Thoth-hoz (a tudomány istenéhez) ihlettség- és segítségért.» Ezt és ehhez hasonlókat tanítanak a papyrus-szövegek. És ha ezekben inkább az anyagi jólét, melyet a tudomány az ápolójának hoz, lép is az előtérbe, mégis megismerteti velünk a tudomány megbecsülését az egyiptomiak részéről.

Az exakt tudományoknak három ága: a *mathematika*, az *asztronómia* és az *orvosi tudomány* az egyiptomiaknál a legrégebbi időkre vihető vissza.

A gizei piramisok félérthetetlen módon tanúskodnak arról, hogy a matematika és a mechanika terén az egyiptomiak már magas fokon állottak abban a korban, amely a mi korunkat több, mint 500 évvel előzi meg. Amellett sok papyrusra írt okmányból is megismerhetjük mindazt, amit az egyiptomiak a mennyiségtanból, mértanból, geodéziából, csillagászatban és mechanikából tudtak. Nem találkozunk elméleti fejtegetésekkel, hanem a gyakorlati életből mértett feladatok megoldásával. Az egyiptomiak földművelő népek voltak és nem ritkán az alapvető feladataival: háromszögek, négyszögek és körök felmérésével s kiszámításával kellett foglalkozniok. Ehhez járult az a körülmény is, hogy a Nílus évenkénti áradása következtében a talaj felületén gyakran változások állottak be, amelyek folytán a határmesgyék új megállapítása vált szükségessé. Ez azonban a geometria és az arithmetika elemi ismereteinek segítségével nélkül nem volt lehetséges. Ilyképen, a mindennapi élet szükségleteinek kényszere alatt idővel a matematikai pragmatika egy bizonyos neme fejlődött ki, amely a gyakorlati számítás valamennyi szabályát magában foglalta. E szabályokat azonban nem tantételek alakjában jegyezték fel, hanem ama gyakorlati céloknak megfelelően, amelyeknek szolgáltak, a mindennapi életből vett példák alakjában. A szabályok gyűjteménye ilyen formában nemcsak a földművesnek volt számtalan esetben nélkülözhetetlen segéd- és kézikönyve, hanem a háztartás, a kereskedelem és az állami közigazgatás számításaiban is fontos szerepe volt. Épen e körülményeknél fogva az ilyen okmányok feldolgozása történeti szempontból rendkívül érdekes. Megtaláljuk azt az utat, amelyben az emberi szellem elindul, hogy olyan feladatokat

oldhasson meg, amelyek a mi szemünkben ismeretesek és magától értődo dolgoknak tetszenek, amelyek azonban egykor az emberi gondolkodás teljes erejét igénybe vették. A legrégibb forrás, amelyből ez irányban tanúságot meríthetünk, egy papyrus-tekerces, amelyet az angol A. H. Rhind vásárolt Egyiptomban és amely jelenleg a British Museum tulajdona. Ez a tekerces a Kr. e. XV. századból való, de bevezető szavainak tanúsága szerint egy sokkal régibb, nyilván III. Amenemhat király idejéből, tehát a Kr. e. XIX. század második feléből származó eredetinek a másolata. De Egyiptomban már sokkal korábban is ~~céltudatosan~~ foglalkoztak matematikával és csillagászattal, földrajzzal és geodéziával. Már Pepi király idejében (Kr. e. 2700) is pontosan ismerték a nap és a hold pályáját, szorgalmasan megfigyelték a fontosabb csillagsopórtokat és az év több vallási ünnepét az égitestek állásához fűzték. Már akkor megünnepelték az újholdat és a holdtöltét, a Szothisz-csillag heliakus keltének a napját és határozottan megkülönböztették a 354 napos holdévet a 365 napos napévtől; a kis évet a nagy évtől.

III. Amenemhat király a matematika terén addig empirikus úton elért ismereteket összegyűjtötte és leíratta, de nem tankönyv alakjában, amelyben a tanfótelek és bizonyítékaik rendszeresen válfakoznak, hanem kényelmes kézikönyv gyanánt, amely gyakorlati célokra szolgált. Az a körülmény, hogy ilyen segédkönyvnek összeállítására csak III. Amenemhat idejében tűnt fel szükségesnek, vagy hogy csak az ő uralkodása alatt vált a matematika már évezredek óta gyakorlatilag értékesített szabályainak az alkalmazott matematika úgynevezett kézikönyvévé való összefoglalása szükségessé, alighanem a király nagyszerű alkotásaiban leli magyarázatát. III. Amenemhat dicsőségét nem annyira győzelmes hadjárataival, mint inkább a béke áldásos műveivel igyekezett megállapítani. Ő alkotta meg a csodálatos Mórisz-tavat, melynek nagyságáról és hasznáról az ókoriak nem győznek eléggé beszélni, azt az óriási medencét, melyet azon célra ásatott a mai Fáyum kerületében, hogy az áradás fölösleges vizét magába fogadja és addig megtartsa, míg az esetleg bekövetkező szárazság idején a vízkészletet a szántóföldek öntözésére fel lehet használni. E mesterséges tenger közelébe építette III. Amenemhat a labirinthust, az ókor e híres épületét. Sok emléket is emeltetett. A hammamati sziklán lévő felirat szerint a király uralkodása IX. évében a rohani sziklás völgybe ment és ott személyesen vezette a kőbányai munkálatokat. Ezen alkotó szellemű uralkodónak, aki annyi mindenféle művészt-foglalkoztatott és olyan nagyszerű épületeket és emlékeket hozott létre, mint előtte senki sem, utána is csak kevesen, arról is kellett gondoskodnia, hogy azokat a matematikai és me-

chanikai problémákat, amelyek általa elrendelt munkálatok kivitele közben felmerültek, a jövő nemzedéknek kézikönyv gyanánt szolgáló gyűjteménybe egyesítették. E mű avat be bennünket az ókori egyiptomiak matematikai tudományának titkaiba.

Oly népnek azonban, melynek anyagi jóléte a föld évi termésétől függött, már korán kellett arra a meggyőződésre jutnia, hogy semmiesetre sem mindegy, hogy mily időben kell a vetésnek és az aratásnak történnie. Egyiptomban ennek tudata annál erősebben érvényesült, mert ott a Nilusnak periodikusan ismétlődő áradása volt az egyedüli természeti jelenség, mely a földet a termékenységre szükséges nedvességgel látta el. A nilusi áradás idejét kellett tehát pontosan meghatározni. Egyiptom felhőtlen, tiszta ege alatt azonban nem volt nehéz észrevenni azt, hogy a Nilus áradásának beálltával bizonyos csillagzatok keleten megjelennek és ismét mások nyugaton letűnnek. Ily körülmények között az egyiptomiak lassanként hozzászoktak az égboltozat pontos megfigyeléséhez, összegyűjtötték ama törvényeket, amelyek szerint a nagyobb égitestek mozognak és az égen helyüket változtatják, és így megszerezték az asztronómiai tudomány alapját tevő ismereteket, amelyek valószínűleg sokkal előbb jutottak tudomásukra, mint a különböző matematikai fogalmak. És tényleg már a legrégebb időből fennmaradt emlékeken találkozunk csillagászati kapcsolatokkal. Már a Kr. e. III. évezred elején rendelkeztek az egyiptomiak elegendő asztronómiai ismeretekkel, amelyek segítségével tapasztalataikat törvények alakjába önthették és ezeket szisztematikus módon rendezhették. Asztronómiai tantételeik külön munkákat is alkottak, amelyek, sajnos, mind elvesztek és csak egy-néhánynak, a Ptolemæusok idejéből való szövegekben előforduló címe maradt reánk, amilyen: «A nap és a hold periodikus mozgásáról»; «A napkorong konjunkciójáról szóló fontos könyvek»; «Az asztronómiai égitábla» stb. Sajnos, hogy az egyiptomiak asztronómiájára vonatkozólag, a matematikai ismereteket tárgyaló Rhind-féle papyrushoz hasonló okmány birtokunkban nincsen. Talán rejtőzködik még a föld mélyén egy-egy ilyen kincs és talán sikerül azt szerencsés ásatás alkalmából napfényre juttatni!

Ugy látszik, hogy külön *kollegium* is létezett, amelynek feladata volt az asztronómiával való foglalkozás és az időszámítás megállapítása. Tagjai a *rekh zesem en pët* = az égrendszer ismerői voltak és főnökük a «Nap főpapja» néven szerepelt. *Híres kollegiumok voltak*: a *heliopoliszi* (ahol Plato és Eudoxos is hosszabb időn keresztül tanult, a *hermonthiszi* és a *Tell-el-amarna-i*.

Az egyiptomiak minden tudománya között külföldön a legnagyobb hírnévre az orvosi tudomány tett szert. A halhatatlanságban

való erős hit ama törekvést vonta maga után, hogy a testet a pusztulástól még akkor is megvédjék, ha azt a lélek már végleg elhagyta. Az ember földi maradványainak tartósságot igyekeztek kölcsönözni; e célból tanulmányozták az emberi test anatómiai és fiziológiai körülményeit. Így fejlődtek ki fokozatosan a népies orvosi ismeretek, melyek csakhamar az orvosi tudománynak képezték alapját. A *Papyrus-Ebers* az egyiptomi orvostan kompendiuma. A legközönségesebb betegségek és gyógyításuk módja, valamint számos anatómiai és fiziológiai törvények vannak felsorolva Ebers papyrusán. Ezen emlék nagy fontosságát bizonyítja az a körülmény, hogy az ezen papyruson megőrizett eljárási módokból nagyon sok ment át az európai népszerű orvostanba. Különösen tartalmasak azon fejezetek, melyek a szem- és a női betegségekről szólnak. E könyv I. Amenhotep király IX. évéből származik, tehát a Kr. e. 1545. évből.

Az orvosi tudomány már a régi birodalom idejében virágozhatott, azonban a legrégebbi kéziratok csak a közép birodalom idejéből származnak (K. e. XX. századból); ezek egy főrészét képezik a kahuni papyrus-leletnek és egyes speciális részekről, úgymint a női betegségekről és az állatok bajairól tárgyalnak. A régi birodalomban az orvosi tudomány ápolása egyes speciális orvosok kezében volt. A későbbi időben Imhotep-et tekintették az orvosi tudomány alapítójának.

Érdekes, hogy az Ebers-féle papyrusban foglalt therápia egy hosszú sorát tartalmazza az oly gyógyszereknek, melyeknek nagy része még a mai gyógykezelésben is helyet foglal. A gyakran használt gyógyszerek legnagyobb részét a növényvilágból vették. Ezért a növénytan ismeretére minden orvosnak szüksége volt. Ritkábban vannak a szerek az állatvilágból véve. Az ásványok közül felhasználták a konyhasót, a nátrónt, a salétromot, az ólomföldet, a vérkövet, a malachitot és az antimont. A reánk maradt recepteknek egy tizede szembetegségek elleni gyógyszereket tartalmaz; ezek valószínűleg Egyiptomban már az ókorban is annyira el voltak terjedve, mint mai nap. Azonban kozmetikai szerekben sem szenvedtek hiányt.

Sajnos, hogy az orvosi kéziratok számtalan szakkifejezésükkel és farmakopiájukban használt anyagok elnevezéseivel nagy nehézséget okoznak a fordításban, úgyhogy itt még mindig ismeretlen talájon állunk, ámbár van már néhány kitünő munka.*

Az egyiptomi iskolák azonban nem csupán a tudomány és általában mindenféle szellemi munka szolgálatában állottak. Egészen ab-

* V. ö. *Hirschberg*: Über die Augenheilkunde der alten Aegypter, Leipzig, 1888.

ból a racionális felfogásból kiindulva, hogy csak ép testben lakozhatik ép lélek, az egyiptomiak már igen korán gondoltak arra, hogy testüket mindenféle játékkal és sporttal erősítsék. S így következett az iskolában is néhány órai szellemi munka után a felüdülés ideje, amelyet játékokra és mindenféle testgyakorlásra használtak fel. És e gimnasztikai gyakorlatokban nemcsak fiúk, de leányok is vettek részt. Egyik legkedveltebb szórakozásuk volt a labdajáték. Különösen az asszonyok találtak a játékokban gyönyörűséget, a férfiak inkább a különféle birkózásokban és versenyekben edzették testüket. A labdajátékokban ütőket soha nem használtak és mindig csak kézzel játszottak, sohasem lábbal. Gyakran több labdát is dobtak egyszerre a magasba, amelyeket aztán vagy az fogott fel, aki felhajította, vagy pedig más. Nem ritkán rendezték a játékot úgyis, hogy a résztvevők nem a földön állottak, hanem társaik hátán ültek.

Igen kedvelték az ugrásgyakorlatokat és pedig úgy a távol, mint a magasugrást. A játékokat gyakran mászási és különféle akrobata mutatványokkal kötötték össze. Különösen szerették az olyan testgyakorlatokat, melyek a felső test különféle hajlításával kapcsolatosak, ezek alól az asszonyok sem vonták ki magukat.

Legkedveltebb volt a tánc; az semmiféle ünnepélyen nem maradhatott el. Zene és ének kíséri mindig, az éneklők tapsal jelzik az ütemet. Azonban kaczer mozdulatok és sztereotip nevetések, amelyek manapság hivatásos táncosnőknél divatosak, az ókori Egyiptomban sohasem fordultak elő.

Egy thébai sírkamra falképe (most a Brit. Museum ékessége) az új birodalom divatja szerint lefolyt egyiptomi lakomát ábrázol. A nők virágot nyújtanak egymásnak, hogy szagolgassák, fiúk és leányok szolgálnak az asztal körül, kenőcsöket, koszorúkat és boros serlegeket kínálnak a vendégeknek. Fiatal leányok, kiknek minden öltözetük csak az övük, táncokat járnak és ütem szerint tapsolnak kezükkel; fuvolázó és éneklő leányok kísérik a táncot.

Különben értettek ahhoz az egyiptomiak, hogy életüket kellemsé tegyék. Amellett volt több oly játékuk is, amelyek a résztvevőktől szellemi erő és kombináció bizonyos képességét követelték. A különféle idők domborművei élénk tárják a játszó feleket oly játékokban, amely a dáma- vagy várjátékra emlékeztet; oly játék sem hiányzott ott, amely a mi sakkjátékunkhoz hasonlítható. A medinethabui királyi palota reliefképeinek egyike III. Ramszeszt ábrázolja, amint egy előtte álló hölgyel sakkhoz hasonló játékkal szórakozik.

Mily sokoldalú volt a gyermekjáték és mily sok jött át a mai életbe, mutatja egy, a közép birodalom idejéből való dombormű: egy

fiút ábrázol térdelő helyzetben, derekát meghajtja és kezével a földre támaszkodik; társai ütik, és ki kell találnia, hogy ki ütötte meg.

Általában nincs a föld kerekiségén egy népfaj sem, amelynek játékait biztos következetességgel vezethetnők vissza a múltba oly messzire, amint ezt a Nilus lakóinál tehetjük. Itt a gyermekek játékát egészen a Kr. e. IV. évezredig kísérhetjük figyelemmel s itt tűnik ki a legvilágosabban, hogy vannak az emberiség kultúrális életében olyan jelenségek, amelyek idők folyamán egyáltalában nem változnak. Így látjuk, hogy már évezredek előtt épen úgy, mint manapság kedvenc játéka volt a gyermeknek a baba. Csakhogy míg a mai babákon a test formáit — kivéve az arcot — csak nagy vonások tüntetik fel, addig a jobban kidolgozott egyiptomi babák híven utánozzák a természetet. Ezt a különbséget az éghajlat és az erkölcsök különbözősége magyarázza meg. Nálunk ugyanis a gyermekek felöltözve látják a környezet tagjait, ennél fogva ők maguk is feldíszítik és felöltöztetik babáikat, ami magával hozza, hogy a babák készítői a test formáival nem törődnek annyira, mint a szabadon maradt arccal. Egyiptomban ellenben az éghajlat enyhe voltánál fogva még a jobb módúak is testüknek nagyobb részét meztelenül hagyták, a gyermekek pedig egyáltalában nem viseltek ruhát; erkölcsi megbotránkozást ez nem idézett elő. Természetes tehát, hogy a gyermek a babáját is csak meztelenül képzelte, amivel együtt járt, hogy nemcsak az arc, hanem a testformák realistikus utánzására is törekedtek.

Mindezekből láthatjuk, hogy az egyiptomiak nagyon jól értettek ahhoz, mi módon kell a gyermeki lélek racionális fejlődését előmozdítani s látjuk továbbá azt is, hogy történetüknek már a legrégebb idejében is szívükön viselték gyermekeik nevelését és tanítását.

Évvél feladatomból végére jutottam. Törekvésem az volt, hogy a többé-kevésbé ismert anyagot, amely az irodalomban különben is csak szétszórva található, összegyűjtsem. *Fináczy* Ernő «Az ókori nevelés története» címen néhány évvel azelőtt közzétett becses művében a következő figyelemreméltó tételt állítja fel: «Azon törvény alól, hogy a szellemi élet terén minden új szerzemény a kölesönös ráhatások eredménye, a görög nép sem tesz kivételt. Egyiptomnak és Babilonnak időtlen időkbe visszanyúló kultúrája előttünk még fel nem derített utakon és közvetítésekkel szolgáltatva a görögöknek az erkölcsösödés számos alapelemét, melyeket azután már csak történetileg elváltozott alakjukban találunk fel hellén földön.» E pár szóval *tágkörű s igen mély jelentőségű igazságot* juttatott kifejezésre, mert nemcsak az ókori görögöknek, hanem még nekünk is a Nilusvölgy ókori lakói sok tekintetben tanítómesterekül szolgálhatnak. Íme, itt s beválik a nagy angol államférfinak, D'Israeli-nek egyik mondása,

amelyet legkiválóbb irodalomtörténészeink egyike, Toldi Ferenc is nagy művének mottójául használt fel: «*a múlt erőnknek egyik eleme*».

MAHLER EDE.

BRASSAI MÓDSZERE.

Idestova elmúlt félszázada, hogy Brassainak a pedagógia körébe eső értekezései, czikkei különböző hírlapokban, folyóiratokban s rendszeresebb munkái önállóan, könyvalakban megjelentek. Életében mint rendkívüli, korszakos elmét dicsérték, magasztalták és megbámulták. Halála alkalmával a magyar tudományos akadémia elnöke fájdalmasan jelenti ki: «Brassai Sámuelünk nem lesz többé». Felméri, akinek rajongó tisztelete és elismerése nem az öregebb kartársnak, hanem a szakjabeli tudós érdemeinek szól, Comeniusszal és Apáczai Cserivel emlegeti egy sorban s hazánk *első methodologusának* tartja, kinek elvei «a világ bármely pedagógusának becsületére válnának», kinek tankönyvírói erényei «bármely nemzet tankönyvírói közt előkelő helyet biztosítanak Brassainak.»

És halála után tizenöt esztendővel megjelenik Brassairól egy nagy szorgalommal és szeretettel megírt s becsületes igyekezettel helyesen értékelni törekvő könyv.¹ Nyomában néhány elmefuttatás: bírálat vagy ismertetés, amelyek nem tudják megtalálni Brassai értékelésének igazságos szempontjait.

Egyik szerint Brassai «érdekes és különös» ember, kire «már alig emlékszünk», aki «sok érdekeset, de kevés értékeset» írt, de «ma már nem közérdekű különféle szakmunkássága» és az ő «tökéletes ismertetésére nincs elkerülhetetlen szükségünk.» (Magyar Figyelő II. évf. 23. sz.). Egy másik azt mondja, hogy Brassai «korának egyik legkiválóbb alakja» volt, «pedig a kor, melyben élt és dolgozott, a nagy termések százada». «Épen olyan elsőrangú filológus, mint amilyen matematikus», ki «tisztában volt mindennel, amit halandó elme megérthet és fölfoghat». «Tudta magáról, hogy nem alkotó, inkább reprodukáló telentum». «Tudta magáról, egyéniségéről, tudásáról, hogy jelentékeny és maradandó» s mégis «barátainak magasztaló himnusza, ellenségeinek gúnyja már mind-mind a múlté» (Budapesti Hírlap 1912. nov. 24.).

A harmadik nem lát mást Brassaiiban, mint egy kinevetni s aztán megsajnálni való kuriózumot, aki egész életében tanul s a jó diák félszeg idealizmusával, naivságával és korlátoltságával gyűjti

¹ Fitz József, Brassai Sámuel. Új kiadás. Budapest, 1913.